

Э. Кылычев,
К. Карасаев атн. БГУ

УЛУТТУК АДАБИЯТТАРДЫ САЛЫШТЫРМАЛУУ ОКУП-ҮЙРӨНҮҮ

Адабий байланыштар, аларды салыштырмалуу окуп-үйрөнүү, изилдөө маселелери адабият таануу илиминде көп мезгилдерден бери талаш-тартыштарды туудуруп келген, бүгүнкү күнгө чейин олуттуу тактоолорду талап кылган жана бир пикирди жарата элек маселе. Бул бир адабияттын экинчи бир адабияттын көркөм тажрыйбасын өздөштүрүүсүн (жана жеңип чыгуусун), адабияттардын дайыма өз ара аракеттешүүсүн көрсөтө турган адабий процесстин башкы өзгөчөлүктөрүнүн бири. Адабияттар адетте өз ара таасир бере турган, өз ара таасир ала турган жана ошондой эле ортомчу – *hammer* (термин компаративизмдин француз мектеби тарабынан киргизилген) деп бөлүнүшөт. Ортомчунун ролунда бүтүндөй адабияттар (мисалы, орус адабиятынын чет элдик адабияттар менен болгон байланышынын ортомчусу катары узак мезгилдер бою француз, кийинчерээк – немис жана англис адабияттары кызмат өтөшкөн), адабий кружоктор, айрым жазуучулар, театралдык жамааттар ж.б. болушу мүмкүн. Адабий байланыштардан адабияттар ортосундагы түздөн-түз катнаштардын аз өлчөмүндө же жок учурунда пайда болгон тарыхый-типологиялык окшоштуктарды же жакындолорду айырмалоо керек. Буга мисал катары байыркы эпостун, лириканын алгачкы формаларынын ж.б. өнүгүшүндөгү окшоштуктарды көрсөтүүгө болот.

Улуттук адабияттардын окшош стадиялар аркылуу өтүү мыйзамченемдүүлүгү адабий байланыштардын багытын жана мүнөзүн аныктап турат. Европадык адабияттар үчүн тигил же бул деңгээлде ачык көрүнгөн стадиялар катары Ренессансты, бароккону, романтизмди, реализмди ж.б. айтууга болот. Адетте өнүгүүнүн жогорураак баскычына жеткен адабият башка адабияттарга аныктоочу таасир тийгизет. 15–16-кк. италия Кайра жаралуусунун, 17-к. француз классицизмдин, 18-к. англис жана француз Агартуусунун, 19-к. башындагы немис, андан кийин англис жана француз романтизмдин, 19-к. ортосундагы англис жана француз реализминин башка өлкөлөрдүн адабияттарына тийгизген таасири мына ушундай. 19-к. акырынан орус сын реализминин дүйнөлүк маданиятка тийгизген күчтүү таасиринин доору башталат. Бирок, адабияттардын өз ара байланыштар процесси өтө татаал келет, кээде өнүгүштүн баштапкы стадияларына таандык болгон көркөм формалар менен стилдер өнүгүштүн кийинки стадияларына таасир берген кошумча тенденцияларга кезигиши мүмкүн. Буга мисал катары 18–19-кк. башындагы романтиктердин фольклорго, романтиктер менен реалисттердин У. Шекспирге кайрылуусун, же болбосо дагы бир айкын мисал катары антикалык традицияларды европа маданиятынын бүтүндөй тарыхында чыгармачыл башкача иштеп чыгуусун айтууга болот. Антикалык мурастын, ошондой эле христиандык мифологиянын таасири европа адабияттарынын идеяларынын, темаларынын, мотивдеринин жана сюжеттеринин жалпылыгы менен шартталган. Бул туурасында белгилүү окумуштуу-

лар Р. Курциус (“История Античного Рима”) менен Э. Ауэрбахтын (“Данте как поэт земного мира” – 1929; “Мимесис” – 1946;) эмгектеринде айтылган. Ошол эле учурда “кабыл алуучунун” ролу анчалык деле пассивдүү эмес экендигин көрөбүз: эреже катары таасирди кабылдоо изилдөөгө алынып жаткан адабияттын ички талаптары, анын “кездешүүчү агымдары” (А. Н. Веселовский) жана эволюция өзгөчөлүктөрү менен мажбурланат. Таасирдин “кездешүүчү агымдар” менен болгон өз ара аракеттери башка адабияттардын тажрыйбасын чыгармачыл иштеп чыгууга жана ошону менен бирге эле тышкы тууроочулук менен күрөшкө, улуттун өзгөчө чыгармачылык күчтөрүнүн ойгонушуна, искусствонун элдик негиздерине кызыгуунун курчушуна алып келет.

Ошентип, адабий байланыш менен таасирдин дүйнө маданиятынын тарыхындагы ролу аябагандай эле натыйжалуу экендигин айтууга болот. Алар адабий процесстин ылдамдашына (мисалы, батыш-европа адабияттарынын тарыхынын негизги этаптарын “тездик” менен кайталаган орус адабиятынын 18–19-кк. башындагы А. С. Пушкинге чейинки өнүгүшү), айрым бир стадиялардын кыскарышына (мисалы, Чыгыштын көптөгөн адабияттарындагы өнүккөн романтизмдин жоктугу), ар түрдүү стадиялар менен формалардын (мисалы, 20-к. 20-жылдарындагы япон адабиятында реализм натурализм, модернизм ж.б. менен татаал чиеленишип өнүгөт) бир мезгилде пайда болуп, бирге жашашына алып келет.

Адабий байланыштар проблемасына болгон кызыгуу 18-к. акыры 19-к. башында адабияттар аралык алакалардын болуп көрбөгөндөй күчөшү менен бирге өсөт. Мындай процесс И. Г. Гердер жана иен романтиктери, андан соң И. В. Гете тарабынан белгиленген. Улуттук адабияттарды салыштырма окуп-үйрөнүүгө болгон кызыгуу жана адабий байланыштар тууралуу ой XVIII к. экинчи жарымында эле тарыхый адабият таануу илимин негиздөөчүлөрдүн бири И. Гердердин эмгектеринде кездешет, ал эми Гете болсо 1827-жылдын 31-январында Эккерманга азыркы күнгө чейин өз маанисин жогото элек “дүйнөлүк адабият” түшүнүгү туурасында: “Азыр улуттук адабияттын барк-баасы мурдагыдай эмес. Бу тапта дүйнөлүк адабият доорунун кезеги, демек ар бирибиз ушул доордун келишин тездетүүгө көмөк көрсөтүшүбүз зарыл. Бирок, ошол чет жердикти жогору баалоо менен биз кандайдыр-бир нерселерге өзгөчө токтолуп жана аны үлгү катары карабашыбыз керек. Кытай же серб адабияты, же Кальдерон, же “Нибелунгдар” мындай үлгү болуп берет деп ойлоонун кереги жок; жогорку үлгүлөргө болгон муктаждык бизди уламдан улам антикалык гректерге алып келип турат – анткени мыкты адам дал мына ошолордун чыгармаларында чагылдырылган. Калгандарын колдон келишинче анда камтылган мыкты нерселердин баарын тең үйрөнүү менен тарыхый кароо гана керек кылынат!”, - деп сөз кылган.

“Дүйнөлүк адабият” түшүнүгүндө Гете бардык улуттук адабияттардын тажрыйбасы ар бир адабияттын энчи болуп калаарлыгы жөнүндөгү ойду туруктуулук менен кайталап келген. Улуттук адабияттардын өз ара аракеттенишүүсүнүн үлгүлөрүн алардын өз ара байуусу катары өздөрүнүн көркөм тажрыйбасында ошол эле Гете, Пушкин, Мицкевич жана башка улуттук генийлер көрсөтө алган. Ошол эле учурда алардын ар биринин чыгармачылыгынын өзүнчө атайын өзгөчөлүктөрү болгон.

Жогоруда биз сөз кылган процесстерди теоретикалык жактан түшүндүрүүдө XIX к. ортосунда жана акырында компаративистиканын жана биздин мезгилде олуттуу изилдөөлөрдүн пайда болушуна алып келет. Совет окумуштуулары В. М. Жирмунскийдин, М. П. Алексеевдин, Н. И. Конраддын, Б.В. Томашевскийдин, С.Н. Дурьлинанын, Б. И. Бурсовдун, Т. Л. Мотылеванын, В. И. Кулешовдун, А. С. Бупминдин, Б. Г. Реизовдун, И. Г. Неупокоева жана башкалардын эмгектери бул жаатында бир топ эле жемиштүү ойлорго бай экендигин белгилеп кетүүбүз керек.

Алардын ичинде жогоруда биз сөз кылган Гетенин ойлорун жакшы уланткан Н. И. Конраддын жана М. П. Алексеевдин дүйнөлүк адабий өнүгүштүн татаал маселелерин чечүү жана анын негизги процесстерин мүнөздөө аракетин жасаган айрым бир корутундуларын жана жалпылоолорун көрсөтүүгө болот. Айрым адабияттар менен дүйнөлүк адабияттын байланышын кароо менен Конрад алардын индивидуалдык жана өз алдынчалык мүнөзүн баса белгилейт. Окумуштуунун ою боюнча: “Ар бир адабият индивидуалдуу жана толугу менен өз алдынча, бирок дүйнөлүк адабият да толугу менен өз алдынча көрүнүш болуп саналат”². Конрад азыркы күнгө кайрылуу менен биздин учурдагы улуттук адабияттардын байланыштары менен өз ара аракеттенүүшүлөрүнүн глобалдык мүнөзүн белгилейт. “Учурдагы жарым кылымда бир өлкөнүн адабияттарынын экинчи бир өлкөнүн адабияттарына тигил же бул деңгээлде кирүү процесси бүтүндөй маданий адамзатты өз кучагына алды. Бул процесс өзүнүн масштабы, өзүнүн интенсивдүүлүгү, коомдук мааниси боюнча да токтоосуз өнүгүп бара жатат”³.

Кийинчерээк, XIX к. мындай кызыгуу Я. Гриммдин (1835) “мифологиялык” теориясын, андан соң Т. Бенфейдин (1859) “өздөштүрүп алуу” теориясын, кийин А. Н. Веселовскийдин (1899) “Тарыхый поэтикасын” түзүүгө алып келет. XX к. биринчи жарымында Францияда европа адабияттарынын ортосундагы “адабий байланыштар” жөнүндөгү маселени өзгөчө изилдөөгө алышкан П. ван Тигем башында турган окумуштуулардын жоон тобу акырындап түзүлө баштаган. Россияда адабий байланыштар менен **таасирди** окуп-үйрөнүү Батыштагыдай чоң деңгээлге жете алган эмес, бирок **таасир** маселеси ошол эле Веселовскийдин эмгектеринде бүтүндөй тарыхый-адабий процесстеги “тарыхый поэтиканын” курамдык бөлүгү катары каралган. 20-кылымдын 60 – 70-жылдары адабий байланыш менен **таасир** проблемасын совет илиминде изилдөө бир топ күчөгөн,

буга В.М. Жирмунский жана анын мектебинин, М.П. Алексеевдин, А.И. Белецкийдин, Н.И. Конраддын эмгектерин мисал келтирүүгө болот. Ал эми 20-кылымдын биринчи жарымында Францияда акырындык менен европа адабияттарынын ортосундагы “адабий контакттар” жөнүндөгү маселени теоретикалык жактан П. ван Тигемдин жетекчилиги менен өзгөчө изилдешкен окумуштуулардын чоң тобу пайда болот. Акырында, 1950-жылдардын экинчи жарымында, көпчүлүгү европа мамлекеттеринен турган адабият таануучулардын чоң тобу ушул маселелерди, б. а. улуттук адабияттарды атайылап салыштырма изилдөө үчүн “Адабий компаративистиканын эл аралык ассоциациясы” (АКАА –АИЛК) деп аталган эл аралык биримдикти түзүүнү чечишет.

Бирок, бул аталыш окумуштуулардын ичинде ар кандай пикирлерди пайда кылат. Көпчүлүгү буга каршы терс пикирлерин билдиришет. Чынында эле изилденип (таанылып) жаткан объекттерди салыштыруу изилдөөнүн кандайдыр бир өзгөчө салдарын же принциптерин талап кылбайт. Ал дайыма турмуш көрүнүштөрүн ар кандай таануунун баштапкы зарыл учурларынан болуп калат, ансыз алардын окшоштуктарын жана айырмачылыктарын тактоо мүмкүн эмес.

Адабият таанууда кайсы бир жазуучунун чыгармаларынын баарын салыштыруу анын чыгармачылыгынын тарыхын түшүнүү үчүн, ошондой эле ар бир улуттук адабияттын тарыхынын кайсы бир мезгилиндеги кандайдыр бир деңгээлдеги белгилүү жазуучулардын чыгармачылыгын салыштыруу ошол мезгилдеги адабий өнүгүштүн өзгөчөлүктөрүн түшүнүү үчүн талап кылынаары түшүнүктүү. Андан ары уланта турган болсок, ар бир улуттук адабияттын өнүгүшүнүн айрым бир мезгилдерин салыштыруу анын жалпы өнүгүшүнүн өзгөчөлүктөрүн түшүнүү үчүн керек кылынса, ал эми ошол эле ар бир улуттук адабияттын тарыхый өнүгүшүнүн өзгөчөлүктөрүн салыштыруу салыштырмалуу *окшоштуктарды* жана алардын өнүгүшүндөгү пайда болуучу маанилүү *айырмачылыктарды* түшүнүү үчүн керек кылынат.

Мындай маселенин келип чыгышы менен адабият таануу илими өз өнүгүшүнүн жаңы мезгилине келип кирет жана жаңы деңгээлдик бийиктикке көтөрүлөт. Адабият таануу илиминдеги бул жаңы тепкич өз алкагында жаңы аталыштагы жаңы илимди түзүүнү талап кылат. Адабият таануудагы илимий ой жүгүртүүнүн өнүгүшүнүн бул жаңы деңгээли айрым дүйнө элдеринин адабияттарынын өнүгүшүнүн өз алдынчалыгы жөнүндөгү маселени окуп-үйрөнүүдөн дүйнөлүк адабияттын пайда болуш маселелерин изилдөөгө өтүүдө негиз болуп бериши мүмкүн. Акыркы көрсөтүлгөн маселе өзүнүн маани-маңызы боюнча бир топ эле татаал жана чечмелөө үчүн бир топ эле оор. Ал *көркөм аксиологиянын* оор да, маанилүү да маселелерин иштеп чыгууну талап кылат. Демек, эл аралык жаңы ассоциациянын аталышынын туура эместигин салыштырмалуу эмес адабият таануунун эч качан болбогондугу жана болбостугу тастыктап турат.

Ал эми *компаративисттик* адабият таануу илими болсо ар кандай улуттук адабияттардын жазуучуларынын чыгармаларынын ортосундагы *окшоштуктарды* салыштыруу жолу менен аныктап, бул окшоштукту чыгармаларын мурунураак жазган жазуучунун чыгармаларын кийинирээк жазган жазуучуга тийгизген адабий *таасири*, же экинчинин биринчиден алган *өздөштүрүүсү* катары түшүндүрөт. Ушул эле учурда экинчи жазуучу өз чыгармачылыгына “таасир” эткен жана андан өзү бирдеме “өздөштүрүп” алган чыгармаларды биле тургандыгы, бөлөк бирөөнүн чыгармачылыгын билүү үчүн кандайдыр-

бир тышкы мүмкүнчүлүктөрдүн, кандайдыр-бир маданий байланыштардын жолдорунун, кандайдыр-бир алакалардын, кандайдыр-бир “контакттардын” бар болгондугу божомолдонот.

Литература

1. Эккерман И.П. Разговоры с Гете. - М., 1981, стр. 219.
 2. Конрад Н.И. Запад и Восток. - М., 1966, стр.477-478.
 3. Конрад Н.И. Запад и Восток. М., 1966, стр.305-306.
-